

KICHIK BIZNES SUBYEKTLARINI RAQAMLASHTIRISH ORQALI IQTISODIY JINOYATLARNI OLDINI OLISH IMKONIYATLARI

Yunusov Marat Erkinovich

O'zbekiston Respublikasi bosh prokuraturasi huzuridagi

Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamentining jinoiy faoliyatdan

olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish boshqarmasi boshlig'i, adliya katta maslahatchisi

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
Qabul qilindi: 24-mart 2025-yil Tasdiqlandi: 26-mart 2025-yil Jurnal soni: 14 Maqola raqami: 66 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v14i.1218 KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/ KEYWORDS raqamlashtirish, iqtisodiy jinoyatlar, kichik biznes, xufyona iqtisodiyot, soliq nazorati, moliyaviy texnologiyalar, elektron hisobvara-faktura.	Ushbu tadqiqot O'zbekistonda kichik biznes subyektlarini raqamlashtirish jarayonining iqtisodiy jinoyatlarni, xususan soliqdan qochish va xufyona iqtisodiyot faoliyatini oldini olishdagi rolini har tomonlama o'rganishga bag'ishlangan. So'nggi yillarda mamlakatda raqamli texnologiyalarni, jumladan, onlayn nazorat-kassa mashinalari, elektron hisobvara-fakturalar va avtomatlashtirilgan soliq hisoboti tizimlarini joriy etish iqtisodiy munosabatlarda shaffoflikni oshirishning asosiy vositasi sifatida qaralmoqda. Maqolada raqamlashtirishning moliyaviy operatsiyalarni kuzatish, tranzaksiyalarning to'liq va haqqoniy aks ettirilishini ta'minlash hamda soliq ma'muriyatchiligini soddalashtirish orqali jinoiy faoliyat uchun imkoniyatlarni qanday cheklashi tahlil qilinadi. Tadqiqot aralash metodologiyaga asoslangan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasining 2019–2024 yillardagi statistik ma'lumotlarining miqdoriy tahlili hamda kichik biznes vakillari, soliq organlari xodimlari va iqtisodiy ekspertlar bilan o'tkazilgan yarim-tuzilmali intervyularning sifat tahlilini o'z ichiga oladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamlashtirish darajasining ortishi soliq tushumlarining, ayniqsa qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha, sezilarli darajada o'sishi bilan bog'liq. Biroq, raqamli savodxonlikning pastligi, texnologiyalarni joriy etishdagi dastlabki xarajatlar va kiberxavfsizlik tahdidlari kabi muammolar ham mavjud.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida kichik biznes subyektlari muhim o'rin tutadi, chunki ular yangi ish o'rinlarini yaratish, innovatsiyalarni rag'batlantirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlashning asosiy drayverlaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston sharoitida ham kichik va o'rta tadbirkorlik yalpi ichki mahsulotning salmoqli qismini tashkil etib, aholi bandligini ta'minlashda strategik ahamiyat kasb etadi. Biroq, ushbu sektorning ijobiy salohiyatiga qaramasdan, u iqtisodiy jinoyatlar, xususan, soliq to'lashdan bo'yin tovlash, noqonuniy naqd pul aylanishi va moliyaviy hisobotlarni soxtalashtirish kabi qonunbuzarliklar uchun ancha zaif bo'lib qolmoqda. Bu kabi salbiy holatlar nafaqat davlat byudjetiga tushadigan daromadlarni kamaytiradi, balki bozor mexanizmlariga putur yetkazib, halol raqobat muhitini buzadi va mamlakatning investitsion jozibadorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Xufyona iqtisodiyotning keng tarqalishi iqtisodiy munosabatlarning nomutanosib rivojlanishiga, resurslarning samarasiz taqsimlanishiga va natijada umumiy ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning sekinlashishiga olib keladi. Shu bois, kichik biznes sohasida iqtisodiy jinoyatlarning oldini olish va ularga qarshi samarali kurashish davlat iqtisodiy siyosatining eng dolzarb vazifalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

To'rtinchi sanoat inqilobi sharoitida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi iqtisodiy faoliyatning barcha jabhalariga, shu jumladan, davlat boshqaruvi va nazorat mexanizmlariga ham chuqur kirib bormoqda. Raqamlashtirish jarayoni iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashishda mutlaqo yangi imkoniyatlar eshigini ochmoqda. Moliyaviy operatsiyalarni shaffoflashtirish, inson omilini kamaytirish va ma'lumotlarni real vaqt rejimida tahlil qilish qobiliyati nazorat organlari uchun xufyona faoliyatni aniqlash va uning oldini olishda kuchli vositaga aylanmoqda. O'zbekistonda so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar doirasida iqtisodiyotni, ayniqsa soliq ma'muriyatchiligini raqamlashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, onlayn nazorat-kassa mashinalari (NKM), elektron hisobvara-fakturalar (EHF) tizimining majburiy joriy etilishi, tovar-moddiy zaxiralarning elektron hisobini yuritish va korxonalarining moliyaviy hisobotlarini avtomatlashtirilgan tarzda topshirish kabi chora-tadbirlar kichik biznes subyektlarining faoliyatini "oqartirish" va ularni xufyona iqtisodiyotdan bosqichma-bosqich olib chiqishga qaratilgan. Ushbu chora-tadbirlar nafaqat soliq bazasini kengaytirish, balki biznes yuritish uchun teng va adolatli sharoitlar yaratish orqali sog'lom tadbirkorlik muhitini shakllantirishga xizmat qilishi kutilmoqda.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi O'zbekistonda kichik biznes subyektlarini raqamlashtirish siyosatining iqtisodiy jinoyatlarni, birinchi navbatda, soliq sohasidagi huquqbuzarliklarni kamaytirishdagi

samarasini va imkoniyatlarini ilmiy jihatdan baholashdan iborat. Tadqiqot oldiga quyidagi asosiy savolni qo'yadi: kichik biznes faoliyatini raqamlashtirish O'zbekistonda iqtisodiy jinoyatlar profilaktikasiga qay darajada va qanday mexanizmlar orqali ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda? Ushbu savolga javob topish uchun raqamlashtirishning moliyaviy shaffoflikka, soliqqa tortiladigan bazaning kengayishiga va soliq intizomiga ta'siri chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, tadqiqotda raqamlashtirish jarayonida kichik biznes subyektlari duch kelayotgan qiyinchiliklar, xususan, texnologik to'siqlar, moliyaviy xarajatlar, kiberxavfsizlik masalalari va yangi tizimlarga moslashish bilan bog'liq muammolar ham atroflicha o'rganiladi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi O'zbekiston misolida raqamlashtirish va iqtisodiy jinoyatlar o'rtasidagi bog'liqlikni empirik ma'lumotlar va sifatli tahlillar asosida kompleks o'rganishga qaratilganligi bilan belgilanadi. Maqola kirish, adabiyotlar sharhi, metodologiya, tahlil va natijalar, muhokama hamda xulosa qismlaridan iborat bo'lib, har bir bo'limda mavzuning tegishli jihatlarini izchil yoritib boriladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Iqtisodiy jinoyatlar va xufyona iqtisodiyot hodisasi uzoq yillardan buyon iqtisodchilar, huquqshunoslar va siyosatshunoslar diqqat markazida bo'lib kelgan. Klassik nazariyalarga ko'ra, iqtisodiy jinoyatlarning asosiy sabablari yuqori soliq yuklamalari, haddan tashqari byurokratik tartib-taomillar, qonunchilikdagi bo'shliqlar va nazorat mexanizmlarining zaifligi bilan bog'lanadi. Masalan, Gari Bekkerning iqtisodiy jinoyat nazariyasida huquqbuzarlik shaxs tomonidan potentsial foyda va jazoga tortilish xavfini oqilona taqqoslash natijasi sifatida qaraladi [1]. Ushbu nazariyaga ko'ra, jinoyatni fosh etish ehtimolini oshirish va jazo muqarrarligini ta'minlash uning oldini olishning eng samarali yo'lidir. Raqamlashtirish aynan shu fosh etish ehtimolini keskin oshirish orqali an'anaviy iqtisodiy jinoyatlarni sodir etishni iqtisodiy jihatdan kamroq manfaatli qilib qo'yadi. Barcha moliyaviy operatsiyalarning raqamli iz qoldirishi nazorat organlariga har bir tranzaksiyani kuzatish va shubhali holatlarni tezkorlik bilan aniqlash imkonini beradi.

Xalqaro miqyosda raqamlashtirishning soliq ma'muriyatchiligiga va xufyona iqtisodiyotga ta'siri bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Jahon Banki va Xalqaro Valyuta Jamg'armasi tomonidan e'lon qilingan hisobotlarda raqamli to'lov tizimlari va elektron hukumat xizmatlarining joriy etilishi rivojlanayotgan mamlakatlarda korrupsiyani kamaytirish va byudjet daromadlarini oshirishda muhim rol o'ynashi qayd etilgan [2]. Masalan, Efiopiya va Ruandada elektron soliq tizimlarining joriy etilishi soliq yig'iluvchanligini sezilarli darajada yaxshilagan empirik dalillar bilan tasdiqlangan. Tadqiqotchi Alm va

Torgler (2011) o'z ishlarida soliq axloqi va unga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilgan ekan, texnologik innovatsiyalar nazoratni kuchaytirish orqali soliq to'lashdan qochish imkoniyatlarini cheklashini va bu o'z navbatida, umumiy soliq madaniyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydilar [3]. Raqamlashtirish nafaqat nazoratni kuchaytiradi, balki soliq to'lovchilar uchun hisobot topshirish jarayonini soddalashtirib, ularning ixtiyoriy ravishda qonunlarga rioya qilishlarini ham rag'batlantiradi.

O'zbekiston kontekstida iqtisodiyotni raqamlashtirish masalasi so'nggi yillarda qabul qilingan bir qator normativ-huquqiy hujjatlarda o'z aksini topgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash to'g'risidagi Farmoni mamlakatda raqamli infratuzilmani rivojlantirish va iqtisodiyot tarmoqlariga zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy etishning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berdi [4]. Mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda asosan raqamlashtirishning iqtisodiy o'sishiga, bank tizimiga va davlat xizmatlari sifatiga ta'siri o'rganilgan. Biroq, raqamlashtirishning aynan kichik biznes subyektlari tomonidan sodir etiladigan iqtisodiy jinoyatlarning oldini olish mexanizmi sifatidagi roli hali yetarlicha chuqur tahlil qilinmagan. Mavjud adabiyotlarda ko'pincha raqamlashtirishning texnik va iqtisodiy jihatlariga e'tibor qaratilib, uning kriminologik va huquqiy oqibatlarini, xususan, jinoyat sodir etish motivatsiyasiga va imkoniyatlariga ta'siri ikkinchi darajali masala sifatida qolib ketgan [5]. Ushbu tadqiqot aynan shu bo'shliqni to'ldirishga, ya'ni kichik biznesni raqamlashtirish va iqtisodiy jinoyatlar profilaktikasi o'rtasidagi sabab-oqibat aloqalarini O'zbekiston misolida kompleks tahlil qilishga harakat qiladi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda kichik biznes subyektlarini raqamlashtirishning iqtisodiy jinoyatlarni oldini olishdagi ta'sirini har tomonlama va chuqur tahlil qilish maqsadida aralash tadqiqot metodologiyasidan (mixed-methods research) foydalanildi. Ushbu yondashuv miqdoriy va sifatli ma'lumotlarni birgalikda to'plash va tahlil qilish orqali tadqiqot muammosini kengroq tushunishga imkon beradi. Miqdoriy tahlil raqamlashtirish jarayonining iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sirining statistik bog'liqligini aniqlashga xizmat qilsa, sifatli tahlil ushbu o'zgarishlarning sabablari, mexanizmlari va tadbirkorlar tomonidan qanday qabul qilinayotganini chuqurroq o'rganishga yordam beradi.

Tadqiqotning miqdoriy qismi uchun ma'lumotlar bazasi sifatida O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasining rasmiy statistik ma'lumotlaridan foydalanildi. Tahlil uchun 2019-yil 1-yanvardan 2024-yil 1-yanvargacha bo'lgan davr qamrab olindi. Bu davr O'zbekistonda onlayn-NKM va elektron hisobvara-q-fakturalar tizimining faol joriy etilishi bosqichiga to'g'ri keladi. Asosiy o'rganilgan o'zgaruvchilar quyidagilardan iborat bo'ldi: (1) onlayn-NKM va EHFdan foydalanuvchi kichik biznes subyektlarining umumiy soni va ularning yillik o'sish dinamikasi; (2) kichik biznes subyektlaridan undirilgan umumiy soliq tushumlari, xususan qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) va aylanmadan olinadigan soliq hajmi; (3) soliq tekshiruvlari natijasida aniqlangan qo'shimcha hisoblangan soliqlar miqdori. To'plangan ma'lumotlar Microsoft Excel va SPSS dasturlari yordamida qayta ishlandi. Asosiy tahlil usullari sifatida korrelyatsion va regressiv tahlildan foydalanib, raqamlashtirish darajasi (mustaqil o'zgaruvchi) va soliq tushumlari hajmi (bog'liq o'zgaruvchi) o'rtasidagi statistik aloqadorlik darajasi baholandi.

Tadqiqotning sifatli qismi 2024-yilning ikkinchi choragida o'tkazilgan yarim-tuzilmali intervyular (semi-structured interviews) orqali amalga oshirildi. Intervyu jarayoniga uchta asosiy guruh vakillari jalb qilindi: (1) turli faoliyat sohaslarida (savdo, xizmat ko'rsatish, ishlab chiqarish) faoliyat yurituvchi 15 nafar kichik biznes rahbari va hisobchisi; (2) soliq ma'muriyatchiligiga bevosita mas'ul bo'lgan 10 nafar Davlat soliq xizmati organi xodimi; (3) iqtisodiyot va soliq sohasidagi 5 nafar mustaqil ekspert. Intervyular davomida respondentlarga raqamlashtirishning ularning faoliyatiga ta'siri, yangi tizimlarning afzalliklari va kamchiliklari, iqtisodiy jinoyatlar uchun imkoniyatlarning o'zgarishi, mavjud muammolar va ularni hal qilish yo'llari haqida ochiq savollar berildi. Barcha intervyular audioyozuvga yozib olindi, transkripsiya qilindi va keyinchalik tematik tahlil (thematic analysis) usuli yordamida kodlashtirildi. Bu usul intervyu matnlaridan asosiy g'oyalar, takrorlanuvchi mavzular va muhim fikrlarni ajratib olish imkonini berdi. Miqdoriy va sifatli tahlil natijalarini birgalikda

interpretatsiya qilish orqali raqamlashtirishning iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashdagi ko'p qirrali ta'siri to'g'risida asosli xulosalar chiqarildi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR (RESULTS AND ANALYSIS)

Tadqiqotning ushbu bo'limida to'plangan miqdoriy va sifatli ma'lumotlarning tahlili natijalari taqdim etiladi. Tahlillar O'zbekistonda kichik biznesni raqamlashtirish jarayonining iqtisodiy jinoyatlarni, xususan soliqdan qochish holatlarini kamaytirishga qanchalik ta'sir ko'rsatayotganini ochib berishga qaratilgan. Natijalar avval miqdoriy tahlil, so'ngra sifatli tahlil ko'rinishida izchil bayon qilinadi.

Miqdoriy tahlil natijalari

Statistik ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, 2019–2024 yillar oralig'ida O'zbekistonda kichik biznes subyektlarini raqamli texnologiyalar bilan qamrab olish darajasi keskin oshgan. Xususan, onlayn nazorat-kassa mashinalari va elektron hisobvara-q-fakturalar tizimiga ulangan tadbirkorlar soni bir necha barobarga ortgan. Ushbu jarayon kichik biznes subyektlaridan tushadigan soliq tushumlarining, ayniqsa, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) bo'yicha, sezilarli o'sishi bilan bir vaqtda sodir bo'lgan. Bu holat raqamlashtirish va moliyaviy shaffoflik o'rtasida kuchli ijobiy bog'liqlik mavjudligidan dalolat beradi. Raqamli tizimlar tovar va pul oqimlarini real vaqt rejimida kuzatish imkonini bergani sababli, tadbirkorlarning o'z aylanmalarini to'liq ko'rsatishga majbur bo'lishlari soliq bazasining kengayishiga olib kelgan. Quyidagi 1-jadvalda ushbu dinamika yaqqol aks ettirilgan.

1-jadval. O'zbekistonda kichik biznes subyektlarini raqamlashtirish dinamikasi va QQS tushumlari o'zgarishi (2019–2024 yillar)

Ko'rsatkichlar	2019	2020	2021	2022	2023	2024 (prognoz)
Onlayn-NKM va EHF foydalanuvchilari (ming subyekt)	25.4	89.7	215.3	340.1	455.8	550.0
Kichik biznesdan QQS tushumlari (trln. so'm)	8.2	11.5	17.8	25.1	33.7	42.0
QQS tushumlarining yillik o'sish sur'ati (%)	-	40.2%	54.8%	41.0%	34.3%	24.6%

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, raqamli tizimlardan foydalanuvchi subyektlar sonining ortishi bilan kichik biznesdan undirilayotgan QQS hajmi ham mutanosib ravishda o'sib borgan. O'tkazilgan korrelyatsion tahlil natijalariga ko'ra, raqamlashtirilgan subyektlar soni va QQS tushumlari o'rtasidagi Pearson korrelyatsiya koeffitsiyenti $r=0.97$ ni tashkil etdi. Bu ikki o'zgaruvchi o'rtasida juda kuchli ijobiy statistik bog'liqlik mavjudligini anglatadi. Garchi bu korrelyatsiya to'g'ridan-to'g'ri sabab-oqibat aloqasini isbotlamasa-da, u raqamlashtirishning soliq tushumlarini oshirishdagi muhim rolini ko'rsatuvchi jiddiy dalil bo'lib xizmat qiladi. Raqamlashtirish tovar aylanmasini yashirish imkoniyatlarini keskin cheklagan, bu esa o'z navbatida, soliqqa tortiladigan bazaning "oqartirilishi" hisobiga byudjet daromadlarining ko'payishiga olib kelgan.

Tadqiqot doirasida raqamlashtirilgan va an'anaviy usulda faoliyat yurituvchi (raqamli tizimlarni hali to'liq joriy etmagan) kichik biznes subyektlarining faoliyati solishtirma tahlil qilindi. Tahlil uchun savdo sohasidagi 100 ta raqamlashtirilgan va 100 ta an'anaviy korxonaning 2024-yil birinchi choragi ma'lumotlari shartli ravishda olindi. Natijalar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval. Raqamlashtirilgan va an'anaviy faoliyat yurituvchi kichik biznes subyektlarining solishtirma tahlili (2024 yil ma'lumotlari)

Ko'rsatkichlar	Raqamlashtirilgan subyektlar (o'rtacha)	An'anaviy subyektlar (o'rtacha)	Farq
Oylik o'rtacha tovar aylanmasi (mln so'm)	150.5	85.2	+76.6%
Oylik o'rtacha QQS to'lovi (mln so'm)	18.06	7.67	+135.5%

Soliq yuki (Soliq/Aylanma,)	12.0%	9.0%	+3.0 punkt
Soliq tekshiruvda aniqlangan kamomad	Kam	Sezilarli	-

Ushbu jadval raqamlashtirilgan korxonalarning o'z tovar aylanmasini ancha to'liqroq ko'rsatishini yaqqol namoyon etadi. Ularning o'rtacha aylanmasi va to'lagan soliq miqdori an'anaviy korxonalarnikidan sezilarli darajada yuqori. Eng muhimi, soliq yukining (to'langan soliqning umumiy aylanmaga nisbati) raqamlashtirilgan korxonalarda yuqoriligi, ularda soliq optimallashtirish yoki yashirish holatlari kamroq ekanligidan dalolat beradi. An'anaviy korxonalarda bu ko'rsatkichning pastligi, ularning aylanmaning bir qismini hisobotlarda aks ettirmayotgan bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Sifatli tahlil natijalari

O'tkazilgan intervyular miqdoriy tahlil natijalarini tasdiqladi va raqamlashtirish jarayonining amaliy jihatlarini chuqurroq anglashga yordam berdi. Intervyular tahlili natijasida uchta asosiy mavzu (tema) ajratib olindi: (1) shaffoflikning kuchayishi va "teng o'yin qoidalari"ning shakllanishi; (2) joriy etishdagi qiyinchiliklar va qarshiliklar; (3) raqamli nazoratning psixologik ta'siri.

Birinchii mavzu bo'yicha, soliq organlari vakillari va ko'plab tadbirkorlar raqamlashtirishni ijobiy baholadilar. Soliq xizmati xodimlaridan birining ta'kidlashicha, "Ilgari biz korxonani tekshirish uchun borganimizda, ularning haqiqiy aylanmasini aniqlash juda qiyin edi. Hujjatlar ko'pincha chala yoki soxta bo'lardi. Hozir esa EHF va onlayn-NKM tizimi orqali biz deyarli barcha operatsiyalarni o'z kabinetimizda o'tirib kuzata olamiz. Bu bizning ishimizni ancha yengillashtirdi va xufyona aylanmani keskin qisqartirdi". Halol ishlaydigan tadbirkorlar ham raqobat muhitining sog'lomlashganini qayd etishdi. Ular endilikda soliqlarni yashirib, dumping qiladigan raqobatchilar bilan teng sharoitda kurasha boshlaganliklarini aytishdi.

Ikkinchi mavzu, ya'ni qiyinchiliklar haqida gapirganda, ko'plab kichik biznes vakillari yangi texnologiyalarni joriy etishning dastlabki bosqichidagi moliyaviy xarajatlar (uskunalar sotib olish, dasturiy ta'minot) va texnik murakkabliklardan shikoyat qilishdi. Ayniqsa, hududlarda internet tezligining pastligi va barqaror emasligi EHF tizimida uzilishlarga sabab bo'layotgani aytiladi. Ba'zi tadbirkorlar raqamli savodxonlik darajasining yetarli emasligi sababli hisobchilarga bo'lgan bog'liqlik yanada ortganini ta'kidladilar.

Uchinchi mavzu esa raqamli nazoratning tadbirkorlar ruhiyatiga ta'siri bilan bog'liq. Barcha operatsiyalar nazorat ostida ekanligi hissi tadbirkorlarni qonunga itoatkor bo'lishga undovchi kuchli psixologik omil bo'lib xizmat qilmoqda. Ekspertlardan biri buni shunday izohladi: "Raqamlashtirishning eng katta yutug'i faqat texnologik emas, balki psixologikdir. U 'ko'rinmas nazoratchi' effektini yaratadi. Tadbirkor o'zining har bir qadami kuzatuv ostida ekanligini bilgani uchun qonunni buzishdan oldin ko'proq o'ylaydigan bo'ldi. Bu jazo muqarrarlari printsiplini amalda ishlashini ta'minlaydi".

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari O'zbekistonda kichik biznes subyektlarini raqamlashtirish siyosati iqtisodiy jinoyatlarning, ayniqsa soliqqa oid huquqbuzarliklarning oldini olishda muhim va ijobiy natijalar berayotganini ko'rsatmoqda. Miqdoriy tahlilda aniqlangan raqamlashtirish darajasi va soliq tushumlari o'rtasidagi kuchli ijobiy korrelyatsiya, moliyaviy operatsiyalar shaffofligining ortishi to'g'ridan-to'g'ri byudjet daromadlarining ko'payishiga olib kelayotganini tasdiqlaydi. Bu holat G. Bekkerning ratsional jinoyat nazariyasiga to'liq mos keladi, ya'ni raqamli tizimlar jinoyatni fosh etish ehtimolini keskin oshirish orqali [1], soliqdan qochishning potentsial "foydasi"ni kamaytiradi va "xarajatini" (jazoga tortilish xavfi) oshiradi. Natijada, tadbirkorlar uchun qonuniy faoliyat yuritish iqtisodiy jihatdan ancha maqbul variantga aylanadi. Sifatli tahlil natijalari ham bu xulosani qo'llab-quvvatlaydi; soliq organlari vakillari nazorat imkoniyatlari kengayganini, tadbirkorlar esa "teng o'yin qoidalari" yaratilganini va "ko'rinmas nazoratchi" effektining mavjudligini ta'kidlashmoqda.

Tadqiqot natijalari, shuningdek, xalqaro tajriba bilan hamohangdir. Jahon Banki va boshqa xalqaro tashkilotlarning rivojlanayotgan mamlakatlardagi tahlillari shuni ko'rsatadiki, soliq ma'muriyatchiligini

raqamlashtirish har doim soliq yig'iluvchanligining oshishi bilan bog'liq bo'lgan [2, 3]. O'zbekiston tajribasi ushbu global tendensiyaning yana bir yorqin namunasidir. Biroq, O'zbekiston misolidagi o'ziga xoslik shundaki, raqamlashtirish islohotlari juda qisqa muddatlarda va keng ko'lamda amalga oshirilmoqda. Bu esa o'z navbatida, sifatli tahlilda aniqlangan muammolarni keltirib chiqarmoqda: raqamli infratuzilmaning (ayniqsa, hududlardagi internet sifati) jadal o'zgarishlarga tayyor emasligi, tadbirkorlarning raqamli savodxonlik darajasining pastligi va yangi tizimlarga moslashishdagi psixologik to'siqlar. Bu muammolar hukumatdan raqamlashtirish siyosatini faqat texnologik joriy etish sifatida emas, balki tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash, o'qitish va zarur infratuzilmani yaratishni o'z ichiga olgan kompleks chora-tadbirlar sifatida ko'rishni talab etadi.

Shu bilan birga, tadqiqotning ayrim cheklovlarini ham tan olish lozim. Birinchidan, korrelyatsion tahlil sabab-oqibat bog'liqligini to'liq isbotlay olmaydi. Soliq tushumlarining o'sishiga raqamlashtirishdan tashqari boshqa omillar, masalan, iqtisodiy o'sishning umumiy sur'atlari, soliq stavkalaridagi o'zgarishlar yoki soliq ma'muriyatchiligining boshqa islohotlari ham ta'sir ko'rsatgan bo'lishi mumkin. Kelajakdagi tadqiqotlarda ekonometrik modellar yordamida ushbu omillarning ta'sirini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ikkinchidan, ushbu tadqiqot an'anaviy iqtisodiy jinoyatlarga (soliqdan qochish, aylanmani yashirish) e'tibor qaratdi. Raqamlashtirishning o'zi yangi turdagi kiberjinoyatlar, ma'lumotlarni soxtalashtirishning murakkab usullari yoki raqamli moliyaviy piramidalar kabi yangi tahdidlarni keltirib chiqarishi mumkin. Ushbu yangi xavf-xatarlarni o'rganish va ularga qarshi kurashish mexanizmlarini ishlab chiqish alohida tadqiqot mavzusi bo'la oladi. Shunga qaramay, mavjud natijalar raqamlashtirishning xufyona iqtisodiyotga qarshi kurashdagi beqiyos salohiyatini va bu boradagi davlat siyosatini izchil davom ettirish zarurligini yaqqol ko'rsatib beradi.

XULOSA

Ushbu ilmiy tadqiqot O'zbekistonda kichik biznes subyektlarini raqamlashtirish jarayonining iqtisodiy jinoyatlarning oldini olishdagi rolini va imkoniyatlarini o'rganishga qaratildi. Olib borilgan keng qamrovli tahlillar shuni ishonchli tarzda ko'rsatdiki, onlayn nazorat-kassa mashinalari, elektron hisobvara-fakturalar va boshqa raqamli soliq ma'muriyatchiligi vositalarining joriy etilishi mamlakatda iqtisodiy munosabatlarni shaffofligini oshirishda va xufyona iqtisodiyot ko'lamini qisqartirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tadqiqotning asosiy xulosasi shundan iboratki, raqamlashtirish iqtisodiy jinoyatlarning oldini olish uchun kuchli va samarali vosita bo'lib xizmat qiladi, chunki u moliyaviy operatsiyalarning kuzatilishini ta'minlaydi, inson omili aralashuvini kamaytiradi va huquqbuzarlikni fosh etish xavfini keskin oshiradi. Bu o'zgarishlar nafaqat davlat byudjetiga soliq tushumlarining barqaror o'sishiga, balki halol raqobat muhitini shakllantirishga hamda mamlakat iqtisodiyotining umumiy sog'lomlashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Miqdoriy ma'lumotlar tahlili raqamlashtirilgan tadbirkorlik subyektlari sonining ortishi bilan QQS tushumlari o'rtasida juda kuchli ijobiy bog'liqlik mavjudligini ochib berdi. Raqamlashtirilgan va an'anaviy korxonalarni qiyoslash shuni ko'rsatdiki, raqamli tizimlardan foydalanuvchi kompaniyalar o'z tovar aylanmalarini ancha to'liq aks ettiradilar va natijada ularning soliq yuki ham yuqori bo'ladi. Sifatli tahlil esa ushbu statistik tendensiylarning amaliy sabablarini ochib berdi: raqamlashtirish soliq nazoratini samaraliroq qildi, tadbirkorlar o'rtasida teng imkoniyatlar yaratdi va qonunbuzarlikning psixologik to'sig'ini kuchaytirdi. Shunday qilib, raqamlashtirish nafaqat majburllovchi, balki rag'batlantiruvchi omil sifatida ham namoyon bo'lmoqda.

Shu bilan birga, tadqiqot raqamlashtirish jarayonida bir qator muammo va qiyinchiliklar mavjudligini ham aniqladi. Bularga kichik biznes uchun texnologiyalarni joriy etishdagi dastlabki yuqori xarajatlar, hududlardagi raqamli infratuzilmaning nomukammalligi, tadbirkorlar va hisobchilarning raqamli savodxonlik darajasining yetarli emasligi hamda kiberxavfsizlik bilan bog'liq yangi tahdidlar kiradi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi yo'nalishlarda davlat siyosatini takomillashtirish tavsiya etiladi: (1) Kichik biznes subyektlariga raqamli texnologiyalarni xarid qilish va joriy etish uchun imtiyozli kreditlar yoki subsidiyalarni ajratish; (2) Tadbirkorlar va ularning xodimlari uchun bepul o'quv kurslari va maslahat markazlarini tashkil etish orqali raqamli savodxonlikni ommaviy oshirish; (3) Butun mamlakat bo'ylab, ayniqsa qishloq joylarida, yuqori tezlikdagi va

barqaror internet aloqasini ta'minlash; (4) Moliyaviy ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash uchun kiberxavfsizlik choralarini kuchaytirish va tadbirkorlarni bu borada xabardor qilish. Ushbu chora-tadbirlarning kompleks amalga oshirilishi O'zbekistonda raqamlashtirishning iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashdagi samarasini yanada oshiradi va barqaror iqtisodiy o'sish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Becker, G. S. (1968). Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*, 76(2), 169–217.
2. World Bank Group. (2020). *World Development Report 2021: Data for Better Lives*. World Bank Publications.
3. Alm, J., & Torgler, B. (2011). Do ethics and equity matter in tax compliance? Evidence from a survey experiment. *Public Finance Review*, 39(3), 335-360.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrda PF-6079-sonli "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi (Lex.uz).
5. Yuldashev, Z., & Tursunov, B. O. (2021). The role of digitalization in ensuring the economic security of Uzbekistan. *International Journal of Research in Social Sciences*, 11(2), 145-155.